

Hur väl presterar den svenska högskolan?

EMELIE LILLIEFELDT

INLÄGG Alla är överens om att högskolan är viktig för samhället. Enligt lag ska högskolan utbilda, forska och samverka, men också främja jämställdhet och hållbar utveckling, förbereda individen för arbetslivet och bredda rekryteringen till högskolan. Den förväntas ofta också utgöra en privatekonomisk investering, lägga grunden för forskning, innovation och entreprenörskap, svara mot arbetsgivarnas efterfrågan på utbildad arbetskraft, höja produktiviteten och öka tillväxten samt ge bildning som stärker demokrati och samhällsliv. För att möta dessa många och högt ställda förväntningar lägger vi i dag omkring 60 miljarder skattekronor per år på högre utbildning och forskning. Effektstudierna av högskolan borde därmed dugga tätt, men så är inte fallet.

Att öka antalet utbildningsplatser har hittills varit en bärande del av högskolepolitiken. Antalet studenter har vuxit med en faktor av 25 sedan slutet av 1940-talet och har mer än dubblats sedan mitten av 1980-talet. I dag finns därför ca 350 000 studenter i den svenska högskolan. Den naturliga följderna av att fler läser på högskolan är att medianen i de antagnas meritvärden har sjunkit. Det borde avspeglas i högskolan på så sätt att effekterna av högre utbildning också förändras. Högskolan har nämligen inget kompensatoriskt uppdrag och måste därför inte utforma utbildningen med hänsyn till studenternas olika bakgrunder eller förkunskaper. Av det skälet är det angeläget att studera hur väl högskolan presterar när antalet högskoleplatser har ökat så markant.

Den här artikeln pekar ut frågor som är relevanta för att förstå hur väl den svenska högskolan lever upp till förväntningarna. Jag konstaterar att det på flera punkter behövs mer kunskap om högskolans olika effekter, men att två slutsatser ändå kan dras. För det första bör högskolans effekter på social utjämning bedömas i fler dimensioner än vilka som rekryteras. Val av studier, utbildningskvalitet, studieprestation och inkomster efter studierna bör vara centrala för att svara på vilka sociala effekter högre utbildning har i Sverige. För det andra pekar den här artikeln på att fler högskoleplatser är en tveksam politik av flera skäl. Matchningsproblemen på arbetsmarknaden är ett tungt vägande skäl, men det är heller inte helt uppenbart att fler högutbildade är positivt för produktiviteten, att det minskar snedrekryteringen eller att fler högskoleorter har en positiv effekt på den regionala kompetensförsörjningen. Det kanske tyngst vägande skälet är ändå utbildningens kvalitet, som ser ut att ha fått stå tillbaka för kvantiteten. Den som vill engagera sig i framtidens utbildningspolitik bör ta dessa frågor på största allvar.

Samvarierar utbildningskvaliteten med studenternas bakgrund?

Akademisk utbildning har gått från att vara förbehållen en liten elit till att vara, åtminstone på pappret, tillgänglig för alla som söker. Barn från högre socialgrupper tenderar dock att ha högre betyg i skolan och väljer oftare än andra barn att läsa vidare, även vid likvärdiga meriter (Erikson och Jonsson 2002, s 210–211). Att öka antalet platser på högskolan kan därför framstå som en jämförelsevis enkel politisk åtgärd för att komma åt den sociala snedrekryteringen. Ändå hade den stora expansionen av högskolan som genomfördes på 1990-talet marginell effekt på snedrekryteringen (SOU 2003:96, s 75, 133).

Emelie Lilliefeldt är fil-
dr i statsvetenskap
och utredare på Saco.
emelie.lilliefeldt@
saco.se

Snedrekryteringen består, och social bakgrund samvarierar med studievalet. Jämfört med barn till högutbildade väljer studenter från familjer med kort eller ingen eftergymnasial utbildning oftare att läsa vid ett nyare eller mindre lärosäte. De utgör en majoritet av studenterna på yrkesutbildningar med inriktning vård, skola eller omsorg – inte sällan utbildningar som lyftes in i högskolan under sent 1970-tal i syfte att just bredda rekryteringen. Barn till högutbildade tenderar att i stället välja långa och mer prestigefyllda utbildningar till yrken såsom läkare, arkitekt, psykolog, jurist, civilingenjör och tandläkare, utbildningar som ofta erbjuds vid de äldre och större universiteten (UKÄ 2014a). Snedrekryteringen ser alltså ut att präglade högskolan.

Ju kortare utbildning föräldrarna har, desto högre är också andelen studenter som hoppar av ett yrkesprogram för att sedan helt lämna högskolan i stället för att välja en annan utbildning (Svenning 2014). En studie från UKÄ (2013) indikerar dessutom att det kan finnas skillnader i prestationsgrad mellan studenter med olika social bakgrund. En eventuell samvariation mellan familjebakgrund och studieprestation och avhopp i eftergymnasiala studier blir särskilt förstälig om man beaktar att högskolan inte ska kompensera för studenternas olika bakgrund och förkunskaper. Den som vill dra den slutsatsen bör dock först klargöra i vilken mån social bakgrund samvarierar med utbildningskvalitet.

Disputerade lärare brukar ses som grundläggande för anknytningen mellan forskning och utbildning i högskolan. Lärarnas kompetens blir på så vis en central kvalitetsindikator. Vid lärosäten som erbjuder en högre andel lärar- och vårdutbildningar – som är populära hos studenter vars föräldrar har kortare eller ingen eftergymnasial utbildning – ut-

förs en högre andel av undervisningen av adjunkter. I flera fall ligger andelen undervisning utförd av odisputerade kring eller över hälften av lärosätenas undervisningsårsverken, men variationen mellan lärosätena är påtaglig: från 0 till 67 procent (UKÄ 2014b, s 27). Det är oklart i vilken mån andra mått på kvalitet samvarierar med studenternas sociala bakgrund. Här finns med andra ord en politiskt relevant kunskapslucka att stänga: Får barn till högutbildade utbildning av högre kvalitet?

För vem är högskoleutbildning lönsam?

I genomsnitt är högskoleutbildning en ekonomiskt lönsam affär för individen, men universitetslönepremien i Sverige är en av de lägsta bland OECD-länderna (Boije och Ljunglöf 2014; OECD 2014, s 167–168). Universitetslönepremien föll något under 1970-talet, ökade sedan fram till tidigt 2000-tal och föll därefter igen fram till 2009. Avkastningen översteg fortfarande den för gymnasieutbildning under 2009 men hade inte återhämtat sig till samma nivå som under sent 1960-tal (Medlingsinstitutet 2010, s 25).

Vissa utbildningar är dock ekonomiskt olönsamma, sett i ett livslångt perspektiv och jämfört med att ha enbart gymnasieutbildning. Störst risk för att göra ekonomisk förlust löper den som väljer en yrkesutbildning inom vård, skola eller omsorg som förbereder för arbete i kommunal- eller landstingssektorn. Det rör exempelvis lärarutbildning, social omsorgsutbildning, biomedicinsk analytiker, arbetsterapeut och tandhygienist, men även konstnärliga utbildningar och biologutbildningen är ekonomiskt olönsamma (Ljunglöf 2011). Flera av dessa utbildningar är kvinnodominerade och har studenter från studieovana miljöer i majoritet (Ljunglöf 2011; UKÄ 2014a). Även detta väcker frågor om hur effektivt hög-

skolan bidrar till social utjämning. Är det en framgång för den sociala utjämningen att barn till gymnasieutbildade väljer högskoleutbildning som ger lägre avkastning än vad enbart gymnasieutbildning skulle ge?

Hur går det för akademikerna på arbetsmarknaden?

Högutbildade har i genomsnitt lägre risk för arbetslöshet än lågutbildade. Akademiker arbetar också mindre deltid, trots att en stor andel av dem är kvinnor. Omfattande kartläggning utifrån AKU och RAMS visar dock att matchningen på arbetsmarknaden för akademiker har fungerat bristfälligt under hela 2000-talet: 12 procent av dem som har läst i mer än tre år vid högskolan hade under 2012 jobb som krävde högst gymnasieutbildning (Oscarsson 2015).

Det kan ta tid att etablera sig på arbetsmarknaden, men matchningen bör förbättras i takt med att individen får mer kvalificerade jobb. Under 2000-talet stämmer det mönstret: Yngre akademiker med lång högskoleutbildning har i högre grad jobb som inte kräver mer än gymnasie- eller grundskoleutbildning, medan äldre akademiker oftare arbetar på jobb som kräver högre utbildning. Men andelen akademiker med lång utbildning som arbetar på positioner som enbart kräver grund- eller gymnasiekompetens förblir mellan 8 och 11 procent efter de inledande åren (Oscarsson 2015).

Variationen mellan olika utbildningar är betydande. 17 procent av dem som har läst journalistik och information hade under 2012 ett jobb som krävde högst gymnasieutbildning. Journalistik pekas ofta ut som ett problembarn i sammanhanget, men procentandelen är faktiskt ungefär lika hög inom de stora områdena företagsekonomi, handel och administration (16 procent) samt samhälls- och beteendevetenskap (18 procent), men

också i det mindre området biologi och miljövetenskap (16 procent). Dessvärre finns grupper med ännu högre andel felmatchade: Drygt var fjärde humanist (26 procent) har jobb som kräver högst gymnasieutbildning (Oscarsson 2015).

Problemet berör stora grupper av högskoleutbildade. Att låta det förbli olöst kan bli dyrt för såväl de individer som hamnar snett som för samhället. Matchningsproblemen kan dock bero på flera saker, som var för sig kräver specifika politiska lösningar.

Det är möjligt att både arbetsgivare och akademiker är oklara över vilken kompetens högskoleutbildning ger. Det skulle kunna leda till att personer med lång högskoleutbildning anställs för att utföra arbete som inte kräver det. Ett sätt att lösa det på är att tydliggöra vilka generiska kompetenser som utbildningen ger och hur de kan omsättas i olika verksamheter. Mer kompetensbaserad rekrytering skulle samtidigt kunna öppna dörrar i branscher där man ofta anställer personer med någon eller några få olika utbildningsinriktningar.

En annan möjlig orsak till att akademiker med lång utbildning har jobb som inte kräver mer än gymnasieutbildning kan vara att kvaliteten på högskoleutbildningar varierar. De studenter som har gått utbildningar av hög kvalitet står då först i kön till de jobb som motsvarar deras formella kvalifikationer, medan studenter som har läst utbildningar av lägre kvalitet får hålla till godo med jobb på andra kvalifikationsnivåer. Därför bör kvalitet prioriteras framför kvantitet i utbildningspolitiken.

Matchningsproblemet späs på av den sammanpressade lönestrukturen. Eftersom det blir relativt billigt att anställa högutbildade även på jobb där det inte krävs högskoleutbildning, ökar arbetsgivarnas incitament att välja bort personer med kortare utbildning. Men priset är som bekant beroende av både

efterfrågan och utbud, vilket öppnar för att det finns fler möjliga orsaker till att 12 procent av akademikerna med lång utbildning har jobb som kräver högst gymnasieutbildning.

När utbudet av akademiker blir högre än arbetsmarknadens efterfrågan, kommer inte alla att få jobb som motsvarar deras utbildningsnivå. Det håller nere lönerna för högskoleutbildade, men skapar också undanträngningseffekter för personer med kortare utbildning.

Mer utbildning är den kanske mest populära politiska lösningen på arbetslöshet. Men om personer med kortare utbildning har svårt att få jobb på grund av ett överutbud av högskoleutbildade, är lösningen inte att ytterligare öka utbudet av högskoleplatser.

En viss överutbildning kan förvisso vara bra. Det bidrar till utveckling av arbetsplatser och arbetsuppgifter. Men jag ser ett behov av en saklig diskussion kring dimensioneringen av högskolan. Den bör utgå från hur vi får till stånd en bättre balans mellan det individuella valet och risken för överutbildning, både totalt och inom olika utbildningsinriktningar. Inom de inriktningar där alltför många fastnar i okvalificerade jobb måste antalet studieplatser ses över. Det kan också finnas anledningar att överväga om andra utbildningsformer är rimligt dimensionerade.

Ger högskolan ökad produktivitet och tillväxt i hela landet?

Högutbildade har bidragit till nästan hälften av den ekonomiska tillväxten, hävdades förra året i en rapport från Entreprenörskapsforum (Eklund 2014). Den har fått ligga till grund för regeringens argumentation för fler platser i högskolan (Hellmark Knutsson 2015). I rapporten konstateras att högutbildade inom näringslivet är 2–3 gånger mer produktiva än lågutbildade, men samma studie visar också att högutbildades

marginalproduktivitet jämfört med lågutbildade har sjunkit trendmässigt under 2000-talet (Eklund 2014, s 63). Orsakerna till den utvecklingen vore viktiga kunskap i utbildningspolitiken.

Högskolan förväntas ofta bidra till den regionala kompetensförsörjningen, vilket är ett skäl till att antalet högskoleorter har utökats. I en kommande studie (Pokarzhevskaya och Regnér 2015) visar Sacos utredare att unga med höga betyg oftare flyttar till de äldre universitetslänen, även om det finns en högskola i närheten av den ort där individen gick på gymnasiet. I län med en liten eller medelstor högskola flyttar betydligt fler unga med höga betyg bort för att studera, jämfört med antalet studenter som flyttar till länet. Det sker ett visst inflöde av unga med höga betyg, men det är ungefär åtta gånger fler med höga betyg som flyttar ut ur län med små eller medelstora högskolor. I län med nyare universitet motsvarar antalet in- och utflyttande studenter varandra, men inflyttande har oftast höga betyg. I storstadslänen, där det finns gamla universitet, är utflyttningen mindre än inflyttningen och bland inflyttande studenter är det vanligare med höga än med låga betyg.

Tio år efter studierna har studenterna i regel lämnat det län där de fick sin högskoleutbildning, men i storstadsregionerna stannar en högre andel av de inflyttade studenterna kvar. I snitt flyttar var femte kvinna och knappt var femte man efter studierna tillbaka till det län där de har läst på gymnasiet, enligt Sacos utredning. Fyra av fem återvänder alltså inte. I konkurrensen om akademiker med höga betyg ser det alltså ut som om storstadslänen med sina universitet är vinnare. Här finns ännu en kunskapslucka att sluta: Hur påverkas de regionala arbetsmarknaderna av att unga med höga betyg flyttar bort för att studera och sedan inte kommer tillbaka?

Höjd utbildningsnivå, höjd kunskapsnivå?

Den kanske mest centrala frågan är ändå hur mycket man lär sig i högskolan. UK-ämbetets utvärderingar under åren 2011–14 kontrollerade om studenterna nådde examensmålen. På 26 procent av utbildningarna såg sig myndigheten tvungen att ifrågasätta om så var fallet – dvs den gav omdömet bristande kvalitet till utbildningen. Granskningssystemet fick kritik bl a för att det riskerar att mäta studentkvalitet snarare än utbildningskvalitet: Högpresterande studenter in på utbildningen ger sannolikt högpresterande studenter ut. Det är en högst relevant kritik.

Det är också ett forskningsproblem att ta på allvar: I vilken mån motsvarar höjd utbildningsnivå en höjd kunskapsnivå i dagens högskola? Tar sig studenter med låga betyg från gymnasiet till samma kunskapsnivåer som studenter med höga betyg? Hur mycket högre blir de redan högpresterande studenternas kunskapsnivå? Utan höjda kunskapsnivåer är det inte mycket bevänt med högre studier.

Högskolan har ett brett uppdrag. Flera av de frågor som lyfts i den här artikeln går utöver grunduppdragen utbildning, forskning och samverkan. Utifrån den bild som offentlig statistik ger av hur väl svensk högskola presterar, är det värt att ifrågasätta om uppdraget bör renodlas. Exempelvis framstår det som mer effektivt att bryta snedrekrytering och könsbundna utbildningsval i grund- och gymnasieskolan.

REFERENSER

Boije, R och T Ljunglöf (2014), "I Sverige ger hög utbildning sämst löneutfall i hela OECD", www.dn.se/debatt/i-sverige-ger-hog-utbildning-samst-loneutfall-i-hela-oecd/.

Eklund, J (2014), "Högre utbildning, matching och svensk ekonomisk tillväxt", i Braunerhjelm, P och J Eklund (red), *En fungerande arbetsmarknad – nyckeln till innovation och kunskapsdriven tillväxt*, Swedish Economic Forum-rapport, Entreprenörskapsforum, Stockholm.

Erikson, R och J O Jonsson (2002), "Varför består den sociala snedrekryteringen?", *Pedagogisk forskning i Sverige*, vol 7, s 210–217.

Hellmark Knutsson, H (2015) "Satsning även på utbildningen i högskolan", www.vk.se/1389453/satsning-aven-pa-utbildningen-i-hogskolan.

Ljunglöf, T (2011), "Lönsamma studier? Livslönerapport 2011", rapport, Saco, Stockholm.

Medlingsinstitutet (2010), "Vad säger den officiella lönestatistiken om löneskillnaden mellan kvinnor och män 2009?", rapport, Medlingsinstitutet, Stockholm.

OECD (2014), *Education at a Glance: OECD Indicators*, OECD Publishing, Paris.

Oscarsson, E (2015), "Akademikernas arbetsmarknad 2015", rapport, Saco, Stockholm.

Pokarzhevskaya, G och H Regnér (2015), "Val av högskoleort – regionala mönster bland kvinnor och män", rapport, Saco, Stockholm.

SOU 2003:96, *Utbildningens fördelning – en fråga om klass?*, Bilaga 10 till Långtidsutredningen 2003.

Svenning, A (2014), "Avhopp från högskolan vanligare bland de som kommer direkt från gymnasiet", Statistiska centralbyrån, Stockholm, www.scb.se/sv/Hitta-statistik/Artiklar/Avhopp-fran-hogskolan-vanligare-bland-dem-som-kommer-direkt-fran-gymnasiet/.

UKÄ (2013), "Social bakgrund och genomströmning i högskolan – en studie av långa och medellånga yrkesexamensprogram", rapport 2013:4, Universitetskanslersämbetet, Stockholm.

UKÄ (2014a), "Universitet och högskolor – högskolenybörjare 2013/14 och doktorandnybörjare 2012/13 efter föräldrarnas utbildningsnivå", statistiskt meddelande UF 20 SM 1403, Universitetskanslersämbetet och Statistiska centralbyrån, Stockholm.

UKÄ (2014b), "Hur använder lärare, forskare och doktorander sin arbetstid? En studie baserad på årsverkesdata", rapport 2014:1, Universitetskanslersämbetet, Stockholm.